

УДК 342.727/.729 (477+430+061.1ЄС)

КОСІЛОВА О.І., кандидат політичних наук, доцент, юридичний факультет
Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

ФЕДІРКО І.П., кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри політології
Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ В ФРН ТА УКРАЇНІ

Анотація. В статті аналізується співвідношення прав людини і громадянина загалом та в Україні та ФРН зокрема. Досліджуються основні підходи до класифікації прав людини. Наголошується, що на відміну від прав людини, які поширюються на всіх осіб без обмежень, права громадянина охоплюють сферу правовідносин індивіда з державою, яка характеризується наявністю громадянства. Наголошується на тому, що у ФРН свободи є частиною прав особи і визначаються як “права на свободи”, маючи при цьому негативний статус, що передбачає мінімізацію державного впливу та втручання. Аналізується правовий статус іноземців в обох країнах та особливості реалізації ними своїх прав та свобод.

Ключові слова: права людини, права громадянина, права іноземців, права кожного, права громадян Німеччини, права громадян України, права громадян ЄС.

Summary. The article analyzes the relationship between human rights and rights of citizens in general and in Ukraine and Germany particular. Basic approaches to the classification of human rights are explored. It is emphasized that, unlike human rights, which apply to all persons without restriction, the rights of the citizen cover the sphere of legal relations of the individual with the state, characterized by the presence of citizenship. It is emphasized that in Germany the freedoms are part of the rights of individuals and are defined as “rights to liberties”, while having a negative status, which implies minimization of state influence and interference. The legal status of foreigners in both countries and the peculiarities of the exercise of their rights and freedoms are analyzed.

Keywords: human rights, rights of citizens, rights of foreigners, rights of everyone, rights of citizens of Germany, rights of citizens of Ukraine, rights of EU citizens.

Аннотация. В статье анализируется соотношение прав человека и гражданина в целом и в Украине и ФРГ в частности. Исследуются основные подходы к классификации прав человека. Отмечается, что в отличие от прав человека, которые распространяются на всех лиц без ограничений, права гражданина охватывают сферу правоотношений индивида с государством, которая характеризуется наличием гражданства. Подчеркивается, что в ФРГ свободы являются частью прав личности и определяются как “права на свободы”, имея при этом отрицательный статус, предусматривающий минимизацию государственного влияния и вмешательства. Анализируется правовой статус иностранцев в обеих странах и особенности реализации ими своих прав и свобод.

Ключевые слова: права человека, права гражданина, права иностранцев, права каждого, права граждан Германии, права граждан Украины, права граждан ЕС.

Постановка проблеми. У зв'язку з процесами глобалізації у світі та посиленням тенденцій до універсалізації прав, створенням нових міждержавних утворень та союзів, поступово стираються межі між різними конституційно-правовими статусами особи, розширюється перелік загальнолюдських прав, виникають нові види прав та свобод. Одним з найбільш поширених підходів до класифікації прав і свобод у сучасній юридичній науці є їх розмежування на права і свободи людини і громадянина. Інколи ці терміни вживаються як альтернативні, інколи як близькі за змістом. Тим не менш, між

ними існують суттєві відмінності як у змісті, так і в обсязі. У зв'язку з цим, здійснення порівняльного аналізу прав і свобод людини та громадянина у Федеративній Республіці Німеччина, яка є членом Європейського Союзу (далі – ЄС), та в Україні, яка визначила вступ до нього як головний вектор зовнішньополітичного розвитку, є доречним та актуальним завданням.

Серед сучасних вітчизняних науковців дослідження прав та свобод людини та громадянина здійснювали низка вчених, серед яких П.М. Рабінович, Р.С. Мельник, В.П. Колісник, Ю.Г. Барабаш, Ю.І. Римаренко, У.В. Ільницька, А.С. Пазенок, Н.Г. Шукліна, А.М. Колодій, О.В. Совгіря, С.П. Головатий, В.Л. Федоренко, А.Ю. Олійник, М.В. Савчин, М.М. Антонович, В.П. Шаповал та інші. Серед сучасних німецьких дослідників у цій сфері варто відзначити Ганса Д. Яраса, Гадулі Гезер, Бернгарда Вілса, Жозефа Шустера, Петера М. Хюбер, Мартіна Кюніха та інших.

Метою статті є компаративне дослідження змісту та обсягу прав людини і громадянина в ФРН та Україні, визначення сучасних тенденцій їх розвитку.

Виклад основного матеріалу. Права і свободи особи є одним з центральних елементів її конституційно-правового статусу. Поділ прав і свобод за суб'єктами на права і свободи людини і громадянина у конституційній теорії і практиці нерідко ототожнюються з поділом на особисті та політичні права. Як зазначає В.П. Шаповал, дуалізм особистих та політичних прав і свобод як прав людини і громадянина має важливе загальнополітичне і конституційне значення. На основі аналізу розмежування цих прав і свобод та з урахуванням практики їх реалізації можна зробити висновки щодо характеру співвідношення суспільства і держави у конкретній країні, природи існуючого тут політичного режиму [1, с. 113].

Український науковець, конституціоналіст М.В. Савчин вважає, що закріплення найважливіших положень щодо визнання пріоритету прав і свобод людини щодо державних та інших інтересів, а також визнання людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки найвищою соціальною цінністю, розміщення у спеціально присвяченому правам людини II Розділі Конституції України майже третини статей від загальної їх кількості, свідчить про достатньо високий рівень визнання і формування конституційного статусу людини та громадянина в Україні [2, с.124].

Предметом аналізу даної статті є дослідження відмінностей у змісті та обсязі прав і свобод людини і громадянина в ФРН та в Україні. Для реалізації поставленої мети необхідно з'ясувати зміст категорії “людина” та “громадянин”. У найбільш широкому розумінні людина – жива, наділена інтелектом істота, суб'єкт суспільно-історичної діяльності і культури [3]. Синонімами поняття “людини” є особа, особистість, індивід, поняття що підкреслюють певні соціально-культурні особливості та природні здібності особи. Тоді як громадянин – це житель певної території держави або країни. Громадяни в кожній країні становлять найчисленнішу категорію населення та наділені правами і свободами в найбільш широкому обсязі. Ця приналежність є юридично закріпленою.

Таким чином, ми погоджуємося з думкою українських науковців В.М. Бесчастного, О.В. Філонова, В.М. Субботіна, С.М. Пашкова, що права людини впливають з самої природи людини, тоді як права громадян визначаються фактом громадянства [4, с. 72].

В українській правничій науці категорія “права” найчастіше визначається як “певні можливості людини, необхідні для її існування та розвитку у конкретно-історичних умовах, які об'єктивно зумовлюються досягнутим рівнем розвитку людства і мають бути загальними та рівними для всіх людей” [5, с. 16].

У більш широкому розумінні термін “право” у тому значенні, яке він має в словосполученні “права людини”, виходить за межі тільки певних можливостей людини,

необхідних для її існування та розвитку в конкретно-історичних умовах, як він тлумачиться у вітчизняній юридичній науці. Цей термін може означати також: вимогу, претензію, привілей тощо [6, с. 20].

Слід згадати, що саме поняття “права людини” з’явилося в епоху буржуазних революцій. Зокрема, перше тлумачення понять права людини та права громадянина було здійснено у Декларації прав людини і громадянина від 14 липня 1789 року у Франції. У цьому історичному документі, який ліг в основу наступних міжнародно-правових документів та конституцій, було закріплено основоположні цінності, що визначали конституційно-правовий статус особи. Зокрема, у ст. 1 Декларації було проголошено: “Людина народжується вільною і рівною в правах, і залишається такою”. У ст. 2 визначено головну мету держави: “Мета всіх політичних суспільств – збереження природних і невідчужуваних прав людини, прав, які є свободою, власністю, безпекою та правом протистояти свавільному гнобленню”. У ст. 4 зазначено: “Свобода полягає у тому, що можна робити все, що не завдає шкоди іншій людині. Таким чином, здійснення природних прав кожної людини має лише ті межі, які гарантують іншим членам суспільства однакові права. Ці межі можуть визначатися виключно законом” [7].

Положення зафіксовані у Декларації прав людини і громадянина заклали основу нового політичного мислення та мали вплив на всю Європу. Відтоді у багатьох конституціях європейських держав було зафіксовано принцип вроджених, невідчужуваних та основоположних прав людини, які мають захищатися від втручання з боку держави. Отже, права людини, або права кожного – це такі основоположні права, які не передбачають обмежень щодо кола осіб (адресатів).

Права особи безпосередньо пов’язані зі свободами. Традиційне для зарубіжного конституціоналізму тлумачення свободи полягає в тому, що її звичайно сприймають як відсутність широких обмежень діяльності особи. Але це не означає абсолютної свободи. Держава встановлює певні вимоги, яким повинна відповідати діяльність кожної особи. Межею свободи будь-якої людини є свобода інших людей. Іноді свобода розглядається не як загальний принцип, а як одне з конкретних прав особи – право на свободу. Зокрема, такі формулювання можна знайти в конституціях Іспанії та Японії. Це має історичну традицію: декларації прав і свобод, проголошені у XVIII ст., фактично відносили до особистих прав і свобод право на життя, свободу, рівність і забезпечення людської гідності [1, с. 113].

У Конституції ФРН, подібно до Іспанії та Японії, категорія свободи розглядається крізь призму прав, тобто як права на свободи. Основним призначенням основоположних прав на свободи є “забезпечення захисту сфери особистої свободи від втручання з боку публічної влади” [8]. Таким чином, права на свободи гарантують “свободу від держави”. Оскільки права на свободу традиційно в першу чергу спрямовані на захист від втручання держави, в них переважає захисна функція. Саме тому їх ще називають “оборонними правами” [8].

Свобода як принцип деталізується у проголошених в конституціях особистих правах і свободах. Останні тісно пов’язані з поняттям процесуальних гарантій прав і свобод. Деякі автори виділяють процесуальні гарантії в окрему групу особистих прав – прав обвинуваченого в судовому процесі. Проте зміст процесуальних гарантій ширший. Він охоплює не тільки процедури судочинства, а й попередні процесуальні стадії [1, с. 114].

У сучасній вітчизняній юридичній науці застосовуються різні критерії для класифікації основоположних прав та свобод. За характером потреб людини, які забезпечуються правами, П.М. Рабінович пропонує поділяти права людини на фізичні (життєві), особистісні, культурні (гуманітарні), економічні та політичні [5, с. 19].

Українська дослідниця М.М. Антонович зазначає, що родове поняття “права людини” поділяється на видові поняття за різними критеріями, і різні терміни використовуються для специфікації цього поняття. Зустрічаємо терміни “права людини” і “права громадянина”. Природно, викликає подив, коли ці поняття використовуються в сполученні “права людини і громадянина”, так, ніби громадянин не є людиною. З іншого боку, очевидно, що поняття “права людини” та “права громадянина” не є синонімами, оскільки не кожна людина має громадянство за внутрішньодержавним правом, а, отже, не користується деякими правами, які надаються тільки громадянам певної держави [9, с. 23].

Загалом, найбільш поширеними критеріями класифікації прав і свобод людини і громадянина в українській юридичній науці є їх диференціація за:

- суб'єктами (на права людини та громадянина);
- за видом суб'єкта (на індивідуальні та колективні);
- за генезою (на природні і похідні);
- за черговістю їх включення у Конституцію (на права першого, другого та третього поколінь);
- за ступенем їх абсолютизації (на такі, що підлягають обмеженням, і такі що їм не підлягають);
- за характером утворення (на основні (конституційні) та доповнюючі (конкретизуючі);
- за змістом (на громадянські/особисті, політичні, економічні, соціальні, культурні [10, с. 110; 11, с. 132].

Отже, у найбільш загальному розумінні права людини слід розуміти як права, що належать кожній людині незалежно від її положення (статусу) в державі, суспільстві, сім'ї, професії, від релігійних, світоглядних поглядів та культурних цінностей. Тобто, права людини належать кожній людині в силу того факту, що вона народжена людиною. Інші характеристики, такі як колір шкіри, стать, мова, політичні чи інші ідеологічні переконання, національне чи соціальне походження не можуть вплинути на чинність прав людини, пов'язаних із людським існуванням. Права людини є природними та невідчужуваними.

Аналіз вітчизняної юридичної літератури засвідчує, що під правами людини найчастіше розуміють особисті права людини, які визначають як громадянські [10, с. 95-97]. До них як правило відносять: право на життя (ст. 27), на вільний розвиток особистості (ст. 23), повагу гідності (ст. 28); право на особисту недоторканність (ст.29); право на недоторканність житла (ст. 30), право на свободу думки і слова (ст.34), світогляду та віросповідання (ст. 35); право на свободу пересування (ст. 33), вільний вибір місця проживання (ст. 33); право на справедливий неупереджений суд та правову допомогу (ст. 55); право захищати своє життя і здоров'я від протиправних посягань (ст. 55), право на підприємницьку діяльність (ст. 42), право на працю (ст.43) тощо [12].

Таким чином, можемо констатувати, що в українській юридичній літературі громадянські права визначаються як особисті (або людські), тобто такі, що поширюються на всіх людей, незалежно від національності, мови, статі, походження, конституційно-правового статусу тощо.

У зв'язку з окупацією частини території України на Сході, а також території Автономної Республіки Крим військами Російської Федерації, громадяни України, які перебувають на непідконтрольній Україні території зазнають значних утисків та обмежень. В першу чергу це стосується права на життя, тілесну недоторканність, свободи пересування, права власності, прав на соціальний захист, а також політичних прав, зокрема виборчих. Запроваджений українською державою механізм переселення громадян України

на її материкову частину та надання особам статусу тимчасово-переміщених осіб не забезпечує повноцінну реалізацію їх прав та свобод.

Відповідно до німецької правової доктрини, причиною існування прав всіх людини є людська гідність. В ст. 1 Основного Закону ФРН зазначено: “Гідність людини непорушна. Поважати і захищати їх є обов’язок всіх державних органів”. Цим твердженням починається преамбула не тільки розділу основоположних прав, але ним пронизано і весь текст Основного Закону [13]. Право гідності є “основою кожної людської спільноти, миру і справедливості в світі” [14, с. 92]. Фундаментальні права є основоположними правами свободи та рівності, що надаються особам по відношенню до держави та мають конституційний статус. Основоположні права є невід’ємними, постійними і закріпленними. Кожен може посилатися на захист своїх прав проти держави. Ці права закріплено у тексті Основного Закону як права “кожного”, “будь-кого”, “нікого” або “всіх людей”. За допомогою здійснення правосуддя надаються юридичні гарантії основоположних прав, забезпечується право бути заслуханим у суді та встановлюються фундаментальні заборони, такі як заборона зворотної дії закону, а також подвійне покарання. Основоположні права регулюються Федеральною конституцією а також конституціями земель [15].

У Конституції ФРН права людини можна визначити за такими термінами, як “кожен”, “всі люди”, “ніхто” [14, с. 22]. Центральною категорією у доктрині прав людини у ФРН є гідність як безумовне визнання кожної особистості носієм рівної свободи, використання якої повинно бути дозволено незалежно від волі інших людей. У такому розумінні, права людини не створені державними нормами, а мають бути визнані ними лише як щось існуюче.

Перелік загальнолюдських прав у Німеччині є подібним до вітчизняних: право на свободу дій, на життя, на фізичну недоторканність, на вільний розвиток особи (ст. 2, ст. 104), право на рівність (ст. 3), свобода висловлення та поширення своєї думки; свобода преси та теле-, радіомовлення (ст. 5); право на шлюб та створення сім’ї, батьківські права, охорона материнства (ст.6, ст.7(2)); свобода об’єднання (ст. 9(3), право на збереження таємниці листування та телекомунікації (ст. 10); захист від примусової праці (ст. 12(2) та (3)); недоторканність житла (ст. 13), майнове та спадкове право (ст. 14); право петицій (ст. 17), гарантії судового захисту (ст. 4), основоположні права в суді (ст. 103), право на притулок (для іноземців) (ст. 16а) [13]. У німецьких джерелах громадянські права визначаються як права, які належить громадянину або члену громади і стосуються відносин між державою та громадянином (народом) [15].

У Федеративній Республіці Німеччина громадянські права містяться в Основному Законі. Разом з правами людини вони утворюють систему основоположних прав. Однак, слід зазначити, що не всі права слід розглядати як громадянські права, а лише ті, які належать німцям. Згідно з ст. 20 Основного Закону джерелом державної влади є народ, а до (німецького) народу відносяться всі ті, хто має німецьке громадянство (ст. 116) [13]. Тому у ФРН громадянські права в Німеччині також називають “правами німців”.

Відповідно до Основного Закону ФРН громадянські права стосуються німців. Громадянські права (тобто права громадян), включають у себе право на участь у житті держави шляхом надання активного та пасивного виборчого права, права обіймати державні посади; право вільного пересування по всій федеральній території, захист від позбавлення громадянства, право на повстання. Крім того, громадянські права включають права на участь у житті місцевої громади, спільно користуватися державними установами та разом із тим, мати певні обов’язки у громаді [15]. Це видно з формулювання: “Усі німці мають право вибирати професію, робоче місце і навчальний центр” (ст. 12(1)).

На іноземців не поширюються права німців. Щодо них діє загальний захист, передбачений ст. 2(1) Основного Закону: “Кожен має право на вільний розвиток своєї особистості, наскільки він не порушує прав інших людей і не порушує конституційний порядок чи моральний закон” [13]. Іноземці у Німеччині можуть звертатися до суду щодо недотримання принципів правової держави (зокрема, пропорційності, дискреційних безпомилкових рішень, захист довіри). На ці підстави поширюється дія основоположних прав, закріплених у ст. 19(4), 101(1), 103(1) Основного Закону [14, с. 25].

На думку німецької дослідниці Гадули Гезер, поділ прав у Німеччині на права людини та права громадянина є значною мірою умовним, тому що іноземцям доступними є більшість прав громадян Німеччини, за виключенням деяких. Виключно громадянам Німеччини належать такі права, як свобода зборів (ст. 8), свобода пересування в межах Німеччини (ст. 11), свобода вибору професії, робочого місця, навчального закладу (ст. 12(1)), безперервність громадянства, заборона екстрадиції (ст. 16), право на опір (ст. 20), права рівності у громадянських правах та обов’язках, право доступу до державної служби та державних посад (ст. 33(1) – (3)) [16].

Особливістю правового регулювання прав і свобод у Конституції ФРН, що відрізняє її від Конституції України, є закріплення права німців (громадян Німеччини) на повстання, згідно зі ст. 20, п. 4 “Проти всіх, хто виступає проти існуючого конституційного ладу, усі німці мають право чинити опір, якщо інший засіб неможливий” [13]. Тоді як у ст. 44, абз. 1, 2 Конституції України лише зазначено, що: “Ті, хто працює, мають право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів. Порядок здійснення права на страйк встановлюється законом з урахуванням необхідності забезпечення національної безпеки, охорони здоров’я, прав і свобод інших людей” [12].

Досить проблемним у ФРН залишається питання щодо того, якою мірою громадяни ЄС можуть користуватися правами німців. Відповідно до ст. 18(1) “Договору про функціонування ЄС”, громадянин ЄС не може бути дискримінований за ознакою свого громадянства. Тому суперечливим є те, наскільки громадянин ЄС може посилаватися на і права громадян Німеччини. З одного боку, права німців мають стосуватися і громадян ЄС. Обґрунтування ґрунтується не тільки на забороні дискримінації, а й на загальному застосуванні пріоритету європейського права та так званому принципі “*effet-utility*”, згідно з яким права німців повинні тлумачитися відповідно до європейського законодавства. З іншого боку, застосування прав німців до громадян ЄС нівелює конституційне обмеження щодо захисту прав німців. У будь-якому випадку громадяни ЄС повинні відчувати аналогічний ступінь захисту основоположних прав відповідно до ст. 2(1) Основного Закону [15].

У ЄС також визначені інші громадянські права у “Хартії основоположних прав Європейського Союзу” в ст. 39 – 46, такі як виборче право в ЄС та місцеві вибори, право на добре врядування (*gute Verwaltung*), закон про доступ до документації, право петицій, право на вільний рух та дипломатичний захист та право звернення до Омбудсмена.

Порівнюючи права громадян України із правами іноземців, слід зазначити, що відповідно до ст. 26 Конституції України, “іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов’язки, як і громадяни України, за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України” [12]. Таким чином, у Конституції України фактично втілена ідея, що права і свободи кожної людини повинні поважатися кожною державою незалежно наявності чи відсутності в особи статусу громадянина цієї держави [17].

Таким чином, формулювання прав і свобод іноземців в Україні фактично є ідентичним з визначеними правами іноземців в Німеччині. Хоча деякі відмінності все ж таки виявляються при їх більш глибокому аналізі. Зокрема, аналіз відповідних положень Конституції України та Закону України “Про правовий статус іноземців” показує, що іноземці не обмежуються в праві: займатися інвестиційною та підприємницькою діяльністю; на приватну власність; на відпочинок; на соціальний захист (як правило, відповідно до міжнародних договорів України); на користування досягненнями культури; на свободу совісті; на свободу і особисту недоторканність, недоторканність житла, захист від втручання в особисте і сімейне життя, таємницю листування, телефонних розмов і телеграфних повідомлень; на повагу до гідності; на звернення до суду та, якщо інше не передбачено міжнародними договорами, до інших державних органів для захисту їх майнових та немайнових прав [18].

Законами України встановлені також особливості здійснення іноземцями та особами без громадянства права на свободу пересування, вільний вибір місця проживання, права вільно залишати територію України. Відповідно до Закону “Про правовий статус іноземців”, іноземці можуть пересуватися по території України і обирати місце проживання в ній тільки в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Іноземці в Україні позбавлені більшості політичних прав. Зокрема, вони не мають права бути засновниками і членами політичних партій, проте, можуть бути засновниками і членами громадських організацій. Іноземці в Україні не можуть обирати і бути обраними до органів державної влади та самоврядування, а також брати участь у референдумах; бути державними службовцями, у тому числі військовослужбовцями. На відміну від громадянина України, іноземця (особу без громадянства), відповідно до закону, може бути видворено за межі України [19]. Іноземці в Україні мають право на звернення, право брати участь у зборах, мітингах, демонстраціях, якщо вони не переслідують політичну мету.

Висновки.

Підсумовуючи вищесказане, зазначимо, що поняття “права людини” вживається у широкому і вузькому значенні. В широкому розуміння права людини охоплюють весь спектр, найширший комплекс прав і свобод особи та їх види. У вузькому значенні, під правами людини розуміються тільки ті права, що не надаються, а лише охороняються і гарантуються державою, діють незалежно від їх конституційно-правового закріплення і державних кордонів.

Важливість прав і свобод не можна применшувати, адже громадянські права обмежують втручання держави у життя людини і підкреслюють найвищу соціальну цінність людини в державі, забезпечують автономію особи від держави, визначають юридичну захищеність людини від будь-якого незаконного втручання у приватне життя, від придушення державою прав і свобод громадянина; передбачають заходи судового захисту кожній людині у випадку порушення її прав.

Права громадян України становлять окрему категорію прав, які закріплені за особами, які володіють громадянством України. Громадянам України належить повний перелік прав і свобод, визначений в Основному Законі. Певні обмеження можуть стосуватися виключно дієздатності особи.

Відповідно до німецької доктрини права, фундаментальні права є основоположними правами свободи та рівності, що надаються особам по відношенню до держави та мають конституційний статус, а основоположним правом для всієї іншої групи прав є право на гідність. В українській правовій доктрині як основоположні цінності визначено право на життя, честь, гідність людини, її безпека та недоторканність.

Загалом, поділ прав на “права людини” та “права громадянина” у Німеччині та в Україні є значною мірою умовним, тому що іноземцям доступними є більшість прав громадян, крім більшості політичних прав. Виключення становлять виборчі права для громадян ЄС у Німеччині, які мають право голосувати на місцевих виборах та на європейських виборах.

Використана література

1. Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн: підручник. Київ: Арттек, 2002. 264 с.
2. Савчин М.В. Конституційне право України: підручник / відп. ред. проф., д.ю.н. М.О. Баймуратов. Київ: Правова єдність, 2009. 1008 с.
3. Людина. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9B%D1%8E%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B0#cite_note-%D0%91%D0%AD%D0%A1-2 (дата звернення 31.10.2019)
4. Конституційне право зарубіжних країн: навч. посібник / за ред. В.М. Бесчасного. Київ: Знання, 2008. 467 с.
5. Рабінович П. Основні права людини: поняття, класифікації, тенденції. *Укр. часопис прав людини*. 1995. № 1. С.14-22.
6. Антонович М. Юридична термінологія з прав людини: походження, тлумачення, функціонування. *Укр. часопис прав людини*. 1997. № 3 – 4. С. 19-26.
7. Geschichte der Menschenrechte. URL: https://www.planet-wissen.de/geschichte/menschenrechte/geschichte_der_menschenrechte/pwwbgeschichtedermenschenrechte100.html (дата звернення: 27.09.2019).
8. Funktionen der Grundrechte – Arten und funktionen in der Übersicht. URL: <https://www.juracademy.de/grundrechte/grundrechte-arten-funktionen-uebersicht.html> (дата звернення 26.10.2019).
9. Антонович М. Україна в міжнародній системі захисту прав людини. Київ: Видавничий дім “КМ АCADEMIA” 2000. 139 с.
10. Конституційне право України: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / за заг. ред. В.П. Колісника та Ю.Г. Барабаша. Харків: Право, 2008. 416 с. С. 110.
11. Совгіря О.В., Шукліна Н.Г. Конституційне право України. Повний курс: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 556 с. С.132.
12. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
13. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/gg/GG.pdf> (дата звернення 18.06.2019).
14. Schmidt R. Grundrechte sowie die grundzuge der Verfassungsbeschwerde/Grasberg bei Bremen 2015, 430 s.
15. Bürgerrechte im GG. URL: <https://www.juraforum.de/lexikon/buergerrecht> (дата звернення 24.09.2019).
16. Gudula Geuther Besondere Merkmale der Grundrechte Informationen zur politischen Bildung Nr. 305/2013, S.13. URL: <http://www.bpb.de/157699/grundrechte-in-der-europaeischen-union> (дата звернення 04.06.2019).
17. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: ТОВ “Видавництво “Юридична думка”. 2007. С. 385.
18. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства: Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 19 – 20. Ст. 179. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3773-17> (дата звернення 18.06.2019)
19. Права іноземців та осіб без громадянства. URL: https://pidruchniki.com/16011013/pravo/prava_inozemtsiv_osib_bez_gromadyanstva (дата звернення 18.06.2019).

~~~~~ * * * ~~~~~